

Analysis of Literary Language Varieties in Memoir Writing: A Study of Works from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution

Omid Majd Associate professor, Department of Persian Language,
University of Tehran, Tehran, Iran.

Niloofar Ansari Postdoctoral student of Persian language of Tarbiat Modare
University, Tehran, Iran

Abstract

Language is one of the key components that influence the audience in various literary and artistic genres and serves as a valuable resource for understanding the social, political, and cultural dynamics of different historical periods. In other words, the study of language reveals the nature and structure of human thoughts and ideas. Persian, like other languages, is not uniform across all geographical regions, historical periods, and social contexts. One of the significant factors contributing to this linguistic diversity is the presence of different subcultures within society, which give rise to various "language varieties". Throughout history, writers and poets have employed different language varieties to express their memories. This linguistic diversity has resulted in distinct stylistic features for each literary work. Accordingly, this study aims to examine the various language varieties in memoir writing from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution using a descriptive-analytical approach. The findings of the research highlight the linguistic differences in memoirs. Since cultural and social differences among various strata of society lead to linguistic and stylistic diversity, the language used in the memoirs of government officials differs significantly from that of cultural and social figures. For instance, the language of Sardar Maryam Bakhtiari's memoirs (colloquial and dialectal) contrasts sharply with that of Moshir al-Dowleh (standard and scholarly) or

* Corresponding Author: Niloofar.ansari@modares.ac.ir

How to Cite: Majd, O., Ansari, N. (2024). "Analysis of Literary Language Varieties in Memoir Writing: A Study of Works from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution". *Literary Language Research Journal*, 2(7), 41- 70. doi: 10.22054/JRLL.2025.81431.1090

literary memoirs such as *Waraq Pareh-ha-ye Zendan* and *Ruz-ha* (literary and allegorical).

1. Introduction

Language, influenced by geographical, cultural, and temporal factors, exhibits various forms shaped by the profound and pervasive cultural and social diversity of each society. The innovative expressions in memoir writing from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution reflect the vitality and richness of the Persian language. Memoir writing is a valuable resource for understanding the literary, linguistic, and stylistic structures of different historical periods. This phenomenon flourished after the Constitutional Revolution during the mid-Nasiri era, influenced by modern European ideas, and attracted the attention of three groups: political figures, court officials, and literary-cultural personalities. Each group wrote memoirs for personal reasons, employing different language varieties to express their thoughts, beliefs, and personal lives, depending on their social status and target audience. Given the evident differences in the memoirs written by cultural, political, and court figures, this study aims to examine the linguistic distinctions among these three groups.

2. Methodology

This research adopts a descriptive-analytical approach. The findings are based on library research, drawing from historical and literary books and related materials. The study examines the different language varieties in memoir writing from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution.

3. Findings

Among the three groups of memoirists—cultural-social figures, political figures, and court officials—the use of dialectal and colloquial language is more prevalent among political figures, though this depends on the level of education of the memoirists. Those who received traditional education tended to use standard language, while colloquial and dialectal expressions were more common during the Constitutional Revolution compared to later periods. In the memoirs of court and political figures, the language and writing style do not adhere to the conventions of scientific or literary texts. Unlike literary memoirists, these writers are not bound by many writing principles. In

contrast, memoirs written by poets and writers typically employ a highly literary and allegorical language. The type of vocabulary used, the linguistic differences among individuals with various professions and positions, the use of titles and honorifics, and similar elements can be extracted from memoirs with literary or political themes. The memoirs of political and court figures from each period have their own distinct language and style, maintaining a consistent tone throughout the text. In contrast, literary memoirists have the freedom to choose specific literary language and vocabulary based on the subject matter, using either formal or colloquial language and incorporating words popular during their time. This provides researchers with a comprehensive overview of the literary and cultural conditions of the period.

4. Conclusion

In the study of language varieties, attention must be paid to different types, including scholarly, literary, colloquial, dialectal, vernacular, and professional. These linguistic varieties are the starting point for differences in the style and content of memoirs. Despite the wide range of language varieties, the language of memoirs generally falls into three categories: literary, standard, and colloquial. Memoirs are written for various reasons, such as self-justification, bias against others, revealing personal lives, discussing political and social issues, and depicting the conditions of the time. The difference in their audiences—general public versus specific groups—is one of the factors contributing to linguistic variation. Many memoirs are written in a literary (descriptive and indirect) style, where the author or poet seeks to convey their message through elaborate language, using literary and allegorical techniques to express unspoken aspects of their personal lives. In contrast, many memoirs written by political figures use standard and simple language, guiding the reader to understand the author's intentions without adhering to many writing principles. Additionally, many memoirs are written in dialectal and colloquial language, with authors using coarse and impolite words to express personal motives.

Keywords: Memoir writing, language varieties, colloquial and dialectal, standard scholarly, literary, allegorical.

تحلیل گونه‌های زبان ادبی خاطر‌نگاری با تکیه بر آثار خاطر‌نگار از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

امید مجد

دانش‌آموخته پسادکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

نیلوفر انصاری

چکیده

زبان ادبی یکی از مؤلفه‌هایی است که در انواع ادبی و هنری در تأثیرگذاری بر مخاطب نقش دارد و از منابع ارزنده برای شناخت آثار اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دوره‌های مختلف به‌شمار می‌رود. به بیانی دیگر؛ مطالعه زبان ادبی ماهیت و ساختار افکار و آراء شاعران و نویسندگان را هویدا می‌سازد. زبان ادبی مانند دیگر زبان‌ها در همه حوزه‌های جغرافیایی، دوره‌های تاریخی و بافت‌های اجتماعی یکسان نیست. خرده‌فرهنگ‌های متفاوت جامعه از عوامل مهم بروز این تنوع اجتماعی است که سبب ایجاد گونه‌های زبان ادبی "متنوع شده‌اند. نویسندگان و شاعران در طول تاریخ برای بیان خاطرات خود از گونه‌های متفاوت زبانی بهره برده‌اند. این تفاوت زبانی، سبک زبانی خاصی را برای هر اثر ادبی ایجاد کرده است. نگارندگان مقاله با روشی توصیفی-تحلیلی به بررسی انواع گونه‌های زبان ادبی در آثار خاطر‌نگار از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی پرداختند. نتایج پژوهش از تفاوت زبان ادبی خاطرات حکایت می‌کند. از آنجا که تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی قشرهای مختلف جامعه سبب تنوع زبان و سبک آثار می‌شود؛ زبان خاطرات رجال حکومتی با زبان خاطرات شخصیت‌های فرهنگی و اجتماعی تفاوت بسیار دارد؛ چنانکه این تفاوت در زبان خاطرات "سردار مریم بختیاری" (عامیانه و گویشی) با زبان خاطرات "مشیرالدوله" (معیار و علمی) دیده می‌شود و با خاطرات ادبی نظیر آنچه در کتاب‌های ورق‌پاره‌های زندان، روزها و ... (ادبی، تمثیلی) دیده می‌شود نیز تفاوت بسیار دارد. زبان ادبی خاطرات نویسندگان فرهنگی و اجتماعی در قیاس با خاطرات شاعران و رجال درباری تفاوت و تنوع زیادی دارد.

کلیدواژه‌ها: خاطر‌نگاری، گونه‌های زبان ادبی، سمبولیک و نمادین، زبان ادبی درباری، زبان ادبی معیار.

۱. مقدمه

زبان ادبی متأثر از برخی عوامل جغرافیایی، فرهنگی و زمانی گونه‌های متفاوتی یافته که تحت تأثیر عمیق و فراگیر تنوعات فرهنگی و اجتماعی هر جامعه بوده است. تعابیر بدیع و نو در ژانر خاطره‌نگاری از ادبیات مشروطه تا انقلاب اسلامی نشانگر جوشندگی و غنای زبان ادبی است.

به سخن دیگر، یکی از منابع ارزنده برای شناخت ساختار ادبی، زبانی و سبکی دوره‌های مختلف تاریخی، خاطره‌نگاری است. این پدیده بعد از انقلاب مشروطه در اواسط عصر ناصری با تأثیرپذیری از افکار نو اروپایی در ایران شکوفا شد و مورد توجه سه گروه: شخصیت‌های سیاسی، رجال درباری، و شخصیت‌های ادبی-فرهنگی قرار گرفت و دستاوردی متفاوت برای تصویر مسائل و حقایق جامعه به ارمغان آورد. هرکدام از این سه گروه خاطره‌نگار به دلایل شخصی به نگارش خاطرات پرداختند و با توجه به منزلت اجتماعی خود و تفاوت مخاطبان از گونه‌های متفاوت زبانی برای بیان افکار و عقاید و زندگی شخصی خود بهره برده‌اند.

از آنجا که در نگارش خاطرات توسط شخصیت‌های فرهنگی، سیاسی، و درباری، تفاوت آشکاری دیده می‌شود این پژوهش با هدف بررسی تفاوت‌های زبانی این سه گروه و مقایسه آن‌ها انجام شد. در این پژوهش تلاش بر آن است که به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود.

۱. دلایل رواج خاطره‌نگاری از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی چیست؟
۲. زبان ادبی خاطرات نگاشته‌شده از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی به چند گروه تقسیم می‌شوند؟
۳. بارزترین خصیصه در تفاوت خاطرات رجال سیاسی، دیوانی و ادبی کدام است؟

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه تحلیل زبان در آثار دوره معاصر، پژوهش‌هایی محدودی انجام شده است. در این زمینه فقط می‌توان به مقاله‌ای با عنوان: «بررسی و تحلیل زبان‌شناختی شعر نیما با تأکید بر

نظریه فرمالیسم» (پاکی پودنک، ۱۴۰۱) اشاره کرد که به تحلیل و بررسی اشعار نیما از دیدگاه زبان‌شناختی پرداخته است.

در بررسی متون آشکار شد که پژوهشی در حوزه گونه‌های زبان ادبی وجود ندارد؛ بنابراین مبحث بررسی گونه‌شناسی زبان ادبی و تقسیم‌بندی آن در آثار کاملاً تازگی دارد و تاکنون پژوهشی در این زمینه انجام نشده است.

در زمینه خاطره‌نگاری در دوران معاصر دو مقاله با عنوان «بررسی و تحلیل خاطره‌نگاری ادبی در آثار نیما یوشیج» و «بررسی و تحلیل خاطره‌نگاری در آثار جلال آل‌احمد» (ناصر نیکوبخت و نیلوفر انصاری، ۱۴۰۳) یافته شد.

بنابراین؛ خلأ تحقیقاتی در دو زمینه گونه‌شناسی زبان ادبی و خاطره‌نگاری ادبیات معاصر، ضرورت پژوهش را بیان می‌دارد.

۳. روش

روش پژوهش بر اساس توصیف و تحلیل است. یافته‌های پژوهش بر اساس تحقیقات کتابخانه‌ای و بر مبنای مراجعه به کتاب‌های تاریخی، ادبی و نکات مرتبط با آن به دست آمد.

۴. بحث و بررسی

۴.۱. دسته‌بندی خاطرات ایرانی

نویسندگان و شاعران از عصر مشروطه تا انقلاب اسلامی از گونه‌های مختلف خاطره (روزنامه خاطرات، وقایع‌نگاری، خاطره‌نگاری، سفرنامه، حدیث نفس، زندگی‌نامه خودنوشت، زندگی‌نامه داستانی، شعر) و همچنین گونه‌های متفاوت زبان ادبی برای بیان بازنمایی عمیق واقعیات زندگی خود و اجتماع و ارائه آن به صورت ملموس و واقعی استفاده کرده‌اند و با قدرت شاعری و نویسندگی و تداخل زندگی‌نامه و خاطره توانسته‌اند واقعیت‌های موجود در زندگی را کنار هم بچینند و با نگاهی دقیق و هنرمندانه برداشتی شاعرانه یا داستانی به خواننده بدهند.

به‌طورکلی خاطرات ایرانی در دوران معاصر را در سه گروه عمده می‌توان قرار داد. در ادامه این سه گروه با نمونه‌هایی از هر یک معرفی می‌شوند.

الف. خاطرات رجال دیوانی

۱. دوران قاجار (قرن ۱۹): خاطرات احتشام‌السلطنه، خاطرات سیاسی میرزا علی‌خان امین‌الدوله، روزنامه خاطرات بصیرالملک شیانی، خاطرات ظل‌السلطان، خاطرات میرزا بزرگ قائم‌مقام فراهانی.

۲. عصر مشروطه (۱۹۰۰ تا ۱۹۲۰): خاطرات عبدالله بهرامی از آخر سلطنت ناصرالدین‌شاه تا اول کودتا، زندگی طوفانی نوشته سیدحسن تقی‌زاده، تاریخ معاصر یا حیات یحیی نوشته یحیی دولت‌آبادی.

۳. عصر پهلوی (۱۹۲۰-۱۹۷۸): خاطرات سیاسی احمد آرامش، تاریخ شاهنشاهی پهلوی نوشته عبدالله طهماسبی، خاطرات نصرالله انتظام، خاطراتی از دوران درخشان رضاشاه نوشته امان‌الله جهانبانی.

ب. خاطرات رهبران و هواداران جنبش‌های سیاسی

۱. جنبش‌های چپ: خاطرات اردشیر آوانسیان از حزب توده ایران، یادداشت‌های زندان نوشته جعفر پیشه‌وری، خاطرات سیاسی انور خامه‌ای.

۲. نهضت ملی ایران: خاطرات و مبارزات دکتر حسین فاطمی نوشته بهرام افراسیابی، رنجهای سیاسی دکتر محمد مصدق نوشته جلیل بزرگمهر.

۳. نهضت اسلامی و علماء: خاطرات در تبعید یا نقش استعمار در کشورهای جهان سوم نوشته صادق خلخالی؛ امام خمینی در آئینه خاطره‌ها نوشته علی دوانی.

ج. خاطرات شخصیت‌های فرهنگی و اجتماعی

۱. نویسندگان و فرهنگیان: سروته یک کرباس، روزها، شرح زندگانی من، ورق‌پاره‌های زندان.

۲. زنان: خاطرات مریم فیروز فرمانفرمائیان، خاطرات تاج‌السلطنه.

۳. اقلیت‌های دینی و قومی: گوشه‌ای از خاطرات نهضت ملی آذربایجان نوشته سلام‌الله جاوید، از انزلی تا تهران نوشته پیرم خان ارمنی (کتاب‌شناسی تاریخ ایران، ۱۳۷۵: ۶۴۴).

بارزترین ویژگی که در نگاه اول با تحلیل و بررسی خاطرات این سه گروه خاطره‌نگار آشکار می‌شود، زبان و سبک نوشتاری متفاوت آن‌ها است. تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی قشرهای مختلف جامعه سبب تنوع زبان و سبک آثار می‌شود. این تفاوت در سبک زبان خاطرات رجال حکومتی با خاطرات شخصیت‌های فرهنگی و اجتماعی بارز است.

۲.۴. دلایل رواج خاطره‌نگاری از عصر مشروطه تا انقلاب اسلامی

۲.۴.۱. افزایش آگاهی فردی

آنچه در افزایش آگاهی افراد از فردیت، نقش و حقوق خود در انقلاب مشروطه مؤثر بود، در خاطره‌نویسی نیز تأثیرگذار است؛ چنانکه خاطره‌نگاری در میان مردمی پایدار است که به درجه‌ای از خودآگاهی و شناخت "من فردی" دست یافته باشند و برای خود هویتی جدای از جمع یا حاکم مقتدر مسلط بر تمام شئون زندگی قائل شده باشند. این آگاهی در ایرانیان در آستانه انقلاب مشروطیت بروز و ظهور یافت.

از اوایل حکومت قاجار برخی رجال اقدام به ثبت و ضبط خاطراتشان کرده بودند این کار در دوره انقلاب مشروطه از اختصاص گروهی خاص درآمد و رواج بیشتری یافت. به نظر می‌رسد خودآگاهی‌یی که با پیروزی انقلاب مشروطه موجب افزایش اعتماد به نفس گروه‌های دخیل در حوادث شده بود، باعث گردید تا این افراد به نگارش دیده‌ها و شنیده‌هایشان پردازند و آن را برای عموم مردم سودمند بدانند.

خاطرات اردشیر آوانسیان، خاطرات عبدالله بهرامی از آخر سلطنت ناصرالدین شاه تا اول کودتا، یادداشت‌های زندان از احمد پیشه‌وری، و خاطرات سیاسی انور خامه‌ای در این گروه قرار می‌گیرد.

۴. ۲. ۲. اهمیت واقعه و تلاش برای روشن نمودن زوایای آن

انقلاب مشروطه گرچه به یک باره و بدون زمینه صورت نگرفت اما برای کسانی که برای تغییر و تحول تلاش می نمودند چنان اهمیتی یافت که درصدد برآمدند تا به گونه ای آن را ثبت کنند. از یک سو عده ای درصدد برآمدند تا با رویکردی نو به تاریخ نویسی بپردازند و آن را از انحصار دربار و صرف وقایع سیاسی درآورند. از سوی دیگر برخی تلاش کردند تا هرچه که دیده و شنیده اند، به سادگی و در قالب خاطره نگاشت های خود ثبت کنند. بارزترین نماد رویکرد نخست تاریخ بیداری ایرانیان اثر ناظم الاسلام کرمانی است که آن را *طلیعه تاریخ نگاری نوین ایران می داند* (اشپولر و دیگران، ۱۳۶۰: ۱۲۲).

خاطرات سیاسی احمد آرامش (سیاست مدار دوره پهلوی دوم) به کوشش غلامحسین میرزا صالح، و مجموعه رنجهای سیاسی دکتر محمد مصدق نوشته جلیل بزرگمهر حاصل یادداشت هایی است که جلیل بزرگمهر طی ۲۲ جلسه گفت و گو با دکتر محمد مصدق به نگارش درآورده است. عناوین این خاطرات شامل: خاطرات خصوصی، شگردهای سیاسی، وقایع نهم اسفند، غارت مملکت، امام جمعه ها و سناتورها، کمونیسم و حزب توده و حکومت کودتا، تصدی ایالت آذربایجان، خاطراتی از استبداد صغیر، خاطرات دیگر می شود که برای بیداری و آگاهی مردم نوشته شده اند.

۴. ۲. ۳. به جای گذاشتن یادگاری از خود

گرچه برخی خاطره نگاران "به یادگار گذاشتن" را عامل اصلی اقدام خود بیان می کنند، اما مطالعه خاطرات آن ها مقاصد دیگری را به ذهن متبادر می کند. برای نمونه به کتاب خاطرات بی بی مریم معروف به "سردار مریم بختیاری" اشاره می شود. خاطرات دوران کودکی تا حدود سی سالگی اش را در برمی گیرد. بی بی مریم در این خاطرات طرفداری خود از مشروطه و مشروطه خواهان را اعلام می دارد. در تمام نوشته هایش از وضع فلاکت بار زنان ایرانی، به ویژه زنان در قید و بند بختیاری سخن می گوید و از پروردگار رهایی آنان را التماس می کند.

۴.۲.۴. پرکردن اوقات بیکاری

به‌طور حتم این عامل برای هیچ‌کدام از خاطره‌نگاران تنهاعامل نبوده است. برای مثال در کتاب وقایع الزمان، خاطرات شکاریه دوستعلی معیرالممالک مسائل خانوادگی خود را بیان می‌کند. هم‌چنین کسانی چون عزالدوله، بهمن میرزا، عمادالسلطنه، بصیرالملک، و اعتمادالسلطنه در خاطراتشان به ذکر مسائل خانوادگی، دیدوبازدید، و تفریحات روزانه پرداخته‌اند. شرح معاشرت‌ها و رویدادها به روشن کردن نحوه برقراری ارتباطها، مبادله اخبار، و آگاهی از تصمیمات کمک می‌کند.

۴.۲.۵. تیره خویشان و دوستان

کمتر خاطره‌نگاری به این مقصود به‌طور مستقیم اشاره می‌کند اما به نظر می‌رسد بیشتر خاطره‌نگاران به این موضوع توجه ویژه‌ای داشته‌اند. کتاب‌های پاسخ به تاریخ نوشته محمدرضا پهلوی، من و برادرم نوشته اشرف پهلوی، خاطرات جهانگیر تفضلی، و خاطرات عبدالمجید مجیدی از این دسته‌اند. اغلب خاطره‌نگاران به‌خصوص آن‌هایی که خاطرات خود در دوره پهلوی را نوشته‌اند به این امر یعنی توجیه خود و اقداماتشان، توجه ویژه‌ای داشته‌اند. افزون بر دلایل ذکرشده مقولاتی نظیر آزادی، قانون، و مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خویش که موجب تحولات عظیمی در تاریخ ایران شده بود، خاطره‌نگاری را نیز به رونق آورد و افراد بسیاری را بر آن داشت تا وقایع و رویدادها و خاطرات خود را ثبت کنند. با وقوع انقلاب مشروطه خاطره‌نگاری که ویژه طبقات بالای جامعه بود به طبقه متوسط و زنان نیز راه یافت و آنان را وارد فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی کرد. حضور روحانیون، تجار و دیگر افراد از طبقه متوسط جامعه در میان خاطره‌نگاران این عصر، و نبود آن‌ها یا حضور کم‌رنگشان در دوره قبل، تغییری آشکار است.

۴.۳. طبقه‌بندی زبان خاطرات ادبی

۴.۳.۱. زبان سمبولیک یا نمادین

سمبل^۱ به معنای نشانه، علامت، مظهر و هر نشانه قراردادی اختصاصی است. زبان سمبولیک، زبان رمز است. این زبان سرشار از نمادها و نشانه‌هایی است که به‌خودی‌خود معنایی ندارند اما به دلیل کاربرد فراگیرشان دارای معنا هستند و یا اینکه انسان به ظن خود به آن‌ها مفهومی بخشیده است. زبان نمادین به‌عنوان یک مکتب ادبی کمتر از دو سده است که مورد توجه قرار گرفته و گفته شده است که «شیوه نگارش آلفرد دووینی به تأسیس مکتب سمبولیسم در ادبیات کمک بسیار کرده است» (حسینی، ۱۳۹۴: ۲۱۸). این سبک از گفتار در ادبیات کهن (اعم از شعر و نثر) ملل گوناگون پدیده‌ای شناخته شده، و وسیله‌ای راه‌گشا برای دستیابی به واقعیت‌های هستی به کار رفته که نمونه بارز آن مثنوی معنوی است. به بیانی دیگر زبان نمادین، نمود عصیان هنرمندان در برابر واقعیات زندگی روزمره با بیانی رمزگونه است. این زبان، با استفاده از ظرافت و نماد، تجربه عاطفی افراد را بیان می‌کند. افراد با استفاده آزادانه و کاملاً شخصی از استعاره‌ها و تصاویر، شهودهای غیرقابل توصیف و برداشت‌های حسی از زندگی درونی و اجتماعی خود را بیان می‌کنند. اگرچه بسیاری از این نمادها و سمبل‌ها، معنای دقیق ندارند؛ اما با وجود این، وضعیت ذهن شاعر یا نویسنده را منتقل می‌کنند.

شاعران و نویسندگان معاصر در نگارش آثار خاطرات خود از زبان سمبولیک و نمادین توأم با آرایه‌های ادبی و هنری بهره‌جسته‌اند. آن‌ها کوشیده‌اند که سخن خود را در لفافه و کلمات غیرصریح بیان کنند و در حقیقت نمادهای بی‌توضیح در شعر یا نثر آنان، نشان‌دهنده بیان افکار و عواطف آنان است و به انگیزه عبور از واقعیت و رسیدن به مدینه فاضله آرمانی‌شان نگاه‌شده می‌شود. در زبان سمبولیک، کلمات بیان‌کننده احساس نیست بلکه احساس را برمی‌انگیزاند یا آن را القا می‌کند و از این جهت است که زبان یا نمادهای هر شاعر یا نویسنده، خاص خود اوست و شاعر یا نویسنده از طریق نمادهایی که خود آفریده قادر به نشان دادن تجربه‌های غیرملموس ذهن خود است.

1. symbol

سروده‌های شاعرانی نظیر نیما یوشیج، ملک‌الشعراى بهار و شاملو حسب‌حال آن‌ها نیز هست. آن‌ها در برخی اشعار خود با زبان ادبی سمبلیک به بیان دردها و مشکلات زندگی خود، وزندگی ذلت‌بار مردم جامعه، ناکامی‌ها و خفقان حکومت‌ها می‌پردازند. نمادها در شعر این شاعران، اهرمی برای مبارزه با جهانی فرورفته در مه، ظلمت و اندوه است که با زبانی پُرابهام بیان می‌شود. تأثیرات زبان نمادین این شاعران و کوشش آن‌ها برای آفرینش وضعیتی عاطفی به جای ارائه پیامی فکری، سبب شکل‌گیری قالب جدید زبان نمادین نو شده است و از این منظر شعرهای آن‌ها در زمره خاطره‌نگاری ادبی قرار می‌گیرد.

نیما یوشیج

نیما در اشعار خود با بیانی روایی با شرح و توصیف صحنه‌ها، حوادث زندگی خود را ترسیم می‌کند:

«آفتاب با رنگ‌های زرد غمش هست در حجاب
تنها نشسته بر سر ساحل یکی غراب
وز دور آب‌ها / هم‌رنگ آسمان شده‌اند و یکی بلوط / زرد از خزان
کرده است روی پارچه سنگی به سر سقوط
زان نقطه‌های دور / پیداست نقطه سیهی / این آدمی بود به رهی
جویای گوشه‌ای که از چشم کسان نمان
با آن کند دمی غم پنهان دل بیان» (۱۳۷۵: ۲۲۴)

غراب نماد دنیای بیرونی شاعر است که به دلیل رنجیدگی، از دیگران دوری گزیده است. استفاده شاعر از کلماتی چون غراب، مرغ غم، و مرغ مجسمه که همگی نماد و نشانه نحوست، شومی و نامبارکی‌اند، نشان از یأس، بدبینی، ناامیدی شاعر دارد؛ هم‌چنین توصیف فضای بیرونی جامعه که بر درون شاعر تأثیر گذاشته است.

محمدتقی بهار

دوره زندان و تبعید از پربهره‌ترین مراحل زندگی ادبی محمدتقی بهار بود. مثنوی کارنامه زندان و غزل معروف «من نگویم که مرا از قفس آزاد کنید» از معروف‌ترین اشعار خاطره نگار او با زبان ادبی در زندان است.

کوده بودیم گرم، کاشانه	هفته‌ای بود کاندرا آن خانه
کودکان رفته در دبیرستان	مطلع مهر و ختم تابستان
منزوی با کتاب ندیم	من به عزلت درون خانه مقیم
خادم آمد به حالت منکر	ناگه آمد به گوش کوبه در
بر محمد و آل او صلوات	گفت باشد پلیس تأمینات
رنگ ته‌مانده‌اش ز روی پرید	زن بیچاره‌ام چو این بشنید
کرد مردی سلام و داد خبر	کردمش خامش و گشادم در
که شوی سوی یزد از اصفهان	گفت امر آمده است از تهران
بایدت رفت یکه و ساده	هست ماشین یزد آماده

(بهار، ۱۳۸۰: بخش ۵۰)

شمار خاطراتی که با زبانی ادبی و داستانی و به سبک نثر ساده نوشته شده‌اند، در این دوران بی‌شمار است.

شاملو

شاملو نیز در اشعارش به خاطره‌گویی و حسب حال نویسی از خود و دوستانش را با زبانی سمبولیک و نمادین پرداخته است:

«نازلی، بهار خنده زد و ارغوان شگفت

در خانه زیر پنجره گل داد یاس پیر

دست از گمان بدار!

با مرگ نحس پنجه مفکن!

نازلی سخن نگفت

چو خورشید

از تیرگی برآمد و در خون نشست و رفت ...

نازلی بنفشه بود، گل داد و مزده داد:

زمستان شکست و رفت ...» (شاملو، ۱۳۹۲: ۱۳۳-۱۳۴)

شاملو که به علت اختناق زمانه نمی‌تواند نام هم‌سلولی خود در زندان (وارتان سالاخانیان) را بیاورد، از نام مستعار "نازلی" بهره می‌برد. وارتان پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ زیر شکنجه به قتل می‌رسد. به تصور اینکه چهره او و هم‌رزمش (کوچک شوشتری) به دلیل شکنجه قابل شناسایی نیست، جسد آن‌ها در رودخانه جاجرود انداخته می‌شود. این شعر علاوه بر حسب حال، اعتراضی است به شکنجه آزادی خواهان و برابری طلبان.

برای برگزیدن زبان ادبی سمبولیک خاطره‌نگاران می‌توان دو دلیل ذکر کرد: (۱) شاعر یا نویسنده به عمق و محتوای مطالب خود، اطمینان ندارد و تلاش می‌کند تا این سطحی نگری را در قالب کلمات، عبارات و اشعار زیبا بپوشاند؛ (۲) شاعر یا نویسنده ترس از آن دارد که صراحت سخن مشکلاتی را برای او ایجاد کند. وی کلام خود را در لفافه عبارات می‌پیچد تا در صورت نیاز بتواند از عواقب گفتار خود برهد. خواننده با توجه به این نکته می‌تواند به ورای گفته‌های نگارنده پی ببرد.

۲.۳.۴. زبان معیار ادبی

تعاریف متفاوت و گوناگونی در تعریف زبان معیار وجود دارد؛ عده‌ای زبان معیار را، زبان نوشتن کتاب‌ها می‌دانند و عده‌ای دیگر آن را زبانی ورای لهجه‌های محلی و اجتماعی یک کشور و وسیله ارتباط اجتماعی می‌دانند. زبان معیار ادبی، زبانی است که از جنبه‌های ادبی در کلام خود بهره جسته است و به صحیح‌ترین شیوه و با یاری صور خیال، معنا را به مخاطب منتقل می‌کند. این زبان ورای زبان معیار، بین گفتار و نوشتار رسمی-ادبی است. در دوران معاصر، نویسندگان بسیاری از این زبان برای نگارش آثار خود استفاده کرده‌اند. این گونه زبانی، حجم بسیار وسیعی از آثار مکتوب زبان فارسی را به خود اختصاص داده است.

این زبان علاوه برداشتن خصوصیات ذاتی زبان معیار، به دلیل بهره‌مندی متفاوت شاعران از صور خیال و آرایه‌های ادبی، سبک‌های نوشتاری متفاوتی دارد. به بیان دیگر زبان نوشتاری کتاب‌های روزها، شکر تلخ و ورق‌پاره‌های زندان با هم متفاوت است زیرا نویسندگان آنان با توجه به جایگاه اجتماعی و دانش متفاوت، زبان خاص خود را دارند.

ویژگی برجسته در تمام آثاری که با زبان معیار ادبی نگاشته شده‌اند، بهره‌گیری از نیروی تخیل است. نویسنده با اتکا به نیروی تخیل خود اثری می‌آفریند که از واقعیت ذهن افراد دور نیست. ویژگی دیگر زبان معیار ادبی، پختگی از نظر علمی، فرهنگی و ادبی است. در حقیقت آثار نوشته‌شده به این زبان، متکی بر قدرت کلمات است. با همین قدرت کلمات و بهره‌گیری از صور خیال اثری زیبا با زبان معیار ادبی خلق می‌شود. با اینکه زبان دائماً تغییر می‌کند اما ویژگی‌های ادبی زبان معیار همیشه ثابت است. تفاوت زبان و سبک نویسندگان زبان معیار ادبی متأثر از شرایط، جامعه، سطح دانش، و جایگاه اجتماعی نویسندگان است.

روزها

کتاب روزها سرگذشت وزندگی دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن را بیان می‌کند و نمونه‌ای از کاربرد زبان معیار ادبی است. کتاب با توضیحی درباره‌ی روستای ندوشن شروع می‌شود و سپس با توصیف موقعیت جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و ادبی منطقه ادامه می‌یابد. توصیفات به قدری دقیق و جزئی است که گویی تصویری زنده از مقابل چشمان خواننده می‌گذرد؛ و آن قدر زلال و پر قدرت است که شگفتی می‌آفریند. وی در این کتاب به زبان تصویر سخن می‌گوید:

«زمانی از عمر می‌رسد که خاطره‌ها سر برمی‌آوردند و مانند ناقه‌ی مجنون، هرچند آهنگ جلو داشته باشیم، ما را به عقب می‌گردانند، به دنیایی می‌برند که گرچه وابسته به ماست، اما شگفت‌انگیز و غریبه می‌نماید. از خود می‌پرسم: «این من بودم؟» و آنگاه کشیدگی عمر در برابر ما می‌ایستد، دراز و باریک، مانند سایه‌های عصرگاه؛ هم‌اکنون در برابر من است، کودک چندساله‌ی معجوبی که موهای انبوه سیاه داشت و دستش در دست‌زن بلند بالایی طول و عرض

کوچه‌های خاکی را می‌پیمود؛ از سایه به آفتاب و از آفتاب به سایه، برحسب آنکه بلندی دیوارها چه مقدار باشد. آلاغ‌ها گاله بر پشت، نفس‌زنان و سنگین می‌گذشتند و آلاغبان‌ها هین‌کنان، آن‌ها را به جلو می‌راندند. آفتاب درخشندگی همیشگی داشت و با جلا و سخاوت بی‌انتهایی بر آن ده دورافتاده، تنگ‌روزی و مندرس، با آب نیمه‌شور که "کبوده" نام داشت می‌تایید و کودک می‌پنداشت که مرکز دنیا همین جاست (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۲: ۱۹).

شرح زندگانی من

این کتاب شرحی از زندگی اجتماعی مردم ایران به‌ویژه تهران در روزگار قاجاریان و اوایل دوره پهلوی (رضاخان میرپنج) است که با زبان ادبی معیار در قالب خاطره‌نگاری، و آکنده از مثل‌ها و کنایات عرضه شده است. این اثر سه‌جلدی مهم‌ترین اثر مستوفی است که طی پنج سال نگاشته شده، و یکی از زیباترین و ماندگارترین نمونه‌های حسب‌حال نویسی در ادب فارسی است.

«شاه به حضرت عبدالعظیم به‌قصد زیارت خیلی می‌رفته و گاه‌گاه در این مسافرت بر فیل می‌نشسته است. می‌گویند، روزی با شاطرها که جلو فیل شاه می‌دویده‌اند، به مسافرت کوتاه‌زیارتی می‌رفته است و یکی از لوطی‌های تهران که دمی به خمیره زده و سرخوش بوده است؛ همین که موکب شاه را دیده جلوآمده تعظیم مؤدبانه‌ای کرده و گفته است: «قربان! فیلت به چند؟» شاه امر می‌دهد او را به شهر ببرند در مراجعت او را احضار و شخصاً از او می‌پرسد: «فیل ما را طالب بودی؟ چند می‌خری؟» جواب می‌گوید «قربان! اونی که (کسی که) فیل می‌خرید رفت!» شاه در مقابل این جواب عاقلانه به او انعامی هم داده است. از اینکه این جمله مثل سائر است معلوم می‌شود این واقعه بی‌اصل نیست» (مستوفی، ۱۳۷۷: ۳۵).

شکر تلخ، گزنه، و قلم سرنوشت

از نمونه‌های دیگر خاطره‌نگاری با زبانی ادبی معیار می‌توان به سه کتاب از کتاب‌های خودزیست‌نامه‌ای جعفر شهری یعنی شکر تلخ، گزنه، و قلم سرنوشت اشاره کرد که اولی

مربوط به دوران کودکی نویسنده و رنج‌های مادر وی؛ دومی شرح دوران نوجوانی؛ و سومی مربوط به دوران میان‌سالی و موشکافی شرایط جامعه و تأثیر آن بر زندگی اوست.

«کراوات از خارج می‌آمد و به فکر رسیدن وطنی‌اش را نیز می‌شود برای طبقات پایین به قیمت ارزان تهیه نمود و فقط می‌ماند این که از روی یکی دو کراوات الگو برداشته پارچه و چرخ فراهم بکنم. پارچه‌اش که اشکالی نداشت و می‌ماند دوختش که دوزندگی را از عبادوزی و خیاطی آموخته بودم و چرخش که آن را هم با دادن ضامنی از چرخ خیاطی تعمیرکنی به کرایه گرفتم و به کار پرداختم. با پارچه‌های انتخابی‌ام از ابریشم بدلی‌های گل‌دار و زیادترشان در رنگ‌های تند دهاتی پسند که چقدر هم مورد استقبال قرار می‌گرفت و شب‌ها دوخته روز همراه کلاه شاپو به قیمت‌های از سی شاهی تا دو قران به فروش می‌رساندم. در سودی زیادتر از فروش کلاه که این‌ها محصول خودم بود و کلاه را باید از دکاندار و دست‌دوم و سوم بخرم» (شهری، ۱۳۷۸: ۱۶۱).

ورق‌پاره‌های زندان

ورق‌پاره‌های زندان اثری معروف از "بزرگ علوی" است که با زبانی ادبی معیار نگارش یافته است. این کتاب دربردارنده پنج داستان کوتاه از دوران محکومیت بزرگ علوی است.

داستان‌های این کتاب برگرفته از واقعیت زندگی افراد است و در حقیقت زندگی‌نامه داستانی است. "بزرگ علوی" به‌عنوان یک نویسنده سیاسی-اجتماعی تلاش کرد تا شرایط سیاسی آن زمان را در کنار وضعیت زندانیان توصیف کند. هرکدام از قصه‌ها با خط داستانی گیرای خود خواننده را مجذوب می‌کند.

داستان اول با عنوان "پادنگ" قصه مردی است که قاتل بودن او مشخص نیست اما به جرم قتل به زندان افتاده است. "ستاره دنباله‌دار" داستان فردی انقلابی است که در روز عروسی‌اش دستگیر و روانه زندان می‌شود و "انتظار" داستان یک زندانی است که دچار جنونی متفاوت از دیگران شده است. "عفو عمومی" به این مسئله می‌پردازد که همه زندانیان اعم از

عادی و سیاسی، تمام فکرشان متوجه عفو است و "رقص مرگ" داستان مردی است که عاشق یک زن شده و حبس کشیدن به جای معشوقه را به جان می‌خرد.

بخشی از متن کتاب ورق‌پاره‌های زندان: «مقصرترین عده ما آن‌هایی هستند که کتاب‌خوانده‌اند. در این کتاب‌ها، افکاری گفته شده که با منافع طبقه حاکم ایران تباین دارد، در این کتاب‌ها از آزادی در مقابل استبداد؛ از آزادی فرد، از آزادی اجتماع، بالاخره از آزادی طبقه‌ای در مقابل طبقه دیگر صحبت شده است. به این جرم من باید ده سال در زندان بمانم و بالاخره هم بمیرم، باید زخم در به‌در باشد، باید کسانم جرئت نکنند به دیدن من بیایند، باید مخالفین ما پولدار و متمول شوند و بچاپند و بعد روز مبادا فرار کنند. حیف است، حیف است. نباید مُرد. باید مانند وزندگی کرد» (علوی، ۱۴۰۰: ۷۱).

زندگانی من

خودزیست‌نامه‌ای است از احمد کسروی که با زبان معیار ادبی و تثری ساده نوشته شده است. کتاب دو بخش دارد؛ در بخش اول دوران کودکی تا سی‌سالگی را شرح می‌دهد و در بخش دوم که عنوانش "۱۰ سال در عدلیه" است، چگونگی ملاشدن احمد کسروی، کنار گذاشتن لباس ملایی، اینکه چگونه ملاها او را آزار دادند و او به چه شکل دیدش نسبت به این قضایا عوض گردیده، بیان شده است. کسروی ارتباط خود با ملاها و بهاییان، و سفرهای خود به مناطق مختلف و اینکه چگونه دانش کسب می‌کرده را در این کتاب بیان می‌کند.

نمونه‌ای از نثر کتاب: «در آن زمان‌ها پسری را که گرامی داشتندی برایش نذرها کردندی، از این گونه: طوقی سیمین به گردنش انداختندی، در روزهای محرم رخت سفید (حسنی) یا رخت سیاه (حسینی) به تنش کردندی، شله‌زرد یا حلوا بنا نذر او پخته به همسایگان و دیگران فرستادندی. مرا نیز از این نذرها بوده است. از زمان بچگی تا شش‌سالگی جز تراشیدن سرم و رنجی که از آن راه می‌بردم چیزی به یاد نمی‌دارم. در زمان ما در آذربایجان ملایان و بازرگانان و بیشتر بازاریان و کشاورزان سر می‌تراشیدند و آن را برای خود بایا می‌شماردند. اگر کسی از اینان سر تراشیدی همه به نکوهش برخاستندی و ملایان او را

"فاسق" دانسته، گواهِش را نپذیرفتندی؛ ولی سپاهیان و درباریان و بیشتر روستائیان و بسیاری از جوانان که به "مشدیگری" (لوتیگری) برخاستندی، جلو سرخود را تراشیده از پشت سر زلف می‌گزاردندی. بسیاری نیز زلف‌های بیخ‌گوشی می‌گزاردندی که "پیچکگ (برجک) نامیده شدی" (۱۳۲۴: ۹).

دختری از ایران

کتاب دختری از ایران که تحت عنوان‌های «دختر پارس، دختر ایران، و خاطرات دختر فرمانفرما: خاطرات و خطرات زنی از اندرون حرم پدرش تا درون رویدادهای انقلاب اسلامی» نیز با زبان معیار ادبی منتشر شده است. در این کتاب ستاره فرمانفرمائی‌ان خاطرات زندگی خود را در بستر تاریخ معاصر ایران روایت می‌کند و از این رهگذر، تصویری از وقایع و رخداد‌های این برهه از تاریخ ایران (اواخر دوره قاجار تا پیروزی انقلاب اسلامی ۹۹ فراروی مخاطب قرار می‌دهد. بخشی از متن کتاب:

«افسوس زندگی گذشته را نمی‌خورم. اگر دوباره جوان شوم، همین راه را خواهم پیمود. من نمی‌خواستم در اندرونی باقی بمانم، حتی اگر کسی به هر پنج‌انگشت دست من یک انگشتری الماس می‌کرد. وقتی دفتر خاطرات ذهن خود را ورق می‌زنم، می‌بینم پدرم بیشترین سهم را در آن به خود اختصاص داده است، سن او از شصت گذشته بود که من به دنیا آمدم. این شیر پیر از سلسله‌ای منقرض بود که باوجود بیماری‌ها و ناملایمات دوران، همچنان به‌عنوان یک حاکم مقتدر به حیات خود ادامه می‌داد. من در ناحیه‌ای پا به عرصه حیات گذاشتم که دیرزمانی مرکز حکومت یکی از بزرگ‌ترین تمدن‌های بشری بوده است. آن ناحیه، شهر شاعران، خوب‌رویان و باغ‌های معطر و چشمه‌های مصفا بود. شهری که هنوز هم بعد از گذشت قرن‌ها، آثار تمدن را در خود به یادگار دارد. در دوران جنگ جهانی اول، پدرم مأموریت یافت تا بر این شهر ناآرام (شیراز) حکومت کند» (۱۳۸۲: ۱۲).

۴. ۳. ۳. زبان ادبی درباری

زبان درباری، زبانی است که در دربار پادشاهان برای بیان مقاصد گوناگون به کار می‌رفته است. این زبان، با توجه به کاربرد آن در قالب‌های گوناگون چون تاریخ‌نگاری، سرودن شعر، خاطره‌نگاری، گفت‌وگو و... متفاوت می‌شود. در حقیقت زبان ادبی درباری، زبانی است که آکنده از آرایه‌ها و لغات بیگانه.

بسیاری از نویسندگان درباری با توجه به نیاز مخاطبان خود که رجال سیاسی - دیوانی بودند، زبان ادبی درباری را برگزیده‌اند. اینان چاره‌ای جز استفاده از زبان و بیان مناسب دربار نداشتند. این زبان، شکل کهنه ادبی گذشته را دارد که کاربرد زیبایی‌شناختی خود را حفظ کرده و آکنده از لغات عربی است. از همین رو، نویسندگان زبان ادبی درباری از ترفنی نیز بهره می‌جستند زیرا هدف اصلی اینان بیشتر لفاظی و فضل‌فروشی بود نه انتقال پیام. البته بهره‌گیری از ویژگی‌های ترفنی و بهره‌گیری از لغات بیگانه در زبان ادبی خاطره‌نگاران درباری یکسان نیست.

ویژگی برجسته دیگر زبان ادبی درباری، موزون و مسجع بودن آن است. از آنجاکه زبان نویسندگان درباری بیشتر برای بیان مقاصد عاطفی به کار می‌رفت؛ از همین رو در این زبان عاطفه بر خبر برتری داشت. نویسندگان زبان ادبی درباری معاصر، علاوه بر تقلید از زبان بیگانه و بهره‌گیری از کلمات موزون و مسجع در مضامین آثار خود، همواره سعی می‌کردند هویت ایرانی را نیز وارد مضمون آثار خاطره‌نگار خود کنند. بنابراین، موضوعات تازه‌ای همچون آزادی، دموکراسی و مردم نیز به مضامین آنان راه پیدا کرد و باعث به‌وجود آمدن خاطره‌های سیاسی و اجتماعی بسیاری با زبانی ادبی درباری شد که پیش‌ازین در هیچ دوره‌ای سابقه نداشت.

خاطرات امین‌الدوله

امین‌الدوله، از رجال سیاسی برجسته دوره قاجار، نویسنده یکی از زندگی‌نامه‌های خود نوشت با زبان ادبی درباری و با تمرکز بر خاطرات سیاسی است. وی، این کتاب را به مثابه دفاعیه‌ای از کردار خویش نوشته و در پی ارائه افکار و اندیشه‌های خود است.

«شاه بشخصه مراقب نظم امور مملکت است. راه عرض حاجات و تظلمات به عدد انفس الخلاق به حضور شاه مفتوح و چنان لطف خاصش با هر تن بود که هر بنده گفتی خدای من است... در رعایت ناموس و محافظت حرم‌خانه، جهدی بلیغ و اهتمامی تمام می‌فرمود و بزرگ‌ترین صفت شاهانه او حفظ اسرار بود» (۱۳۵۵: ۱۴-۱۵).

«چند ماهی بر این نسق گذشت و قسمت عمده حواس شاه و اولیای دولت به تدبیر جمع‌آوری غلات و تدارک آذوقه شهر تهران مصروف بود؛ چراکه قصور ارتفاع و کمبود مزروع در همه اقطاع مملکت وقوع یوم یغاث الناس و قحط‌سال عمومی را محقق می‌کرد» (همان: ۲۹).

زبان این دسته از خاطرات به دلیل اظهار فضل نویسندگان آن‌ها، قابل بحث، مبهم، یک‌جانبه‌نگر و همراه با سمت‌وسویی خاص است که موجب می‌شود مخاطب و خواننده در برخورد با آن‌ها کمال احتیاط را رعایت بنماید.

خاطرات احتشام السلطنه

ممکن است خاطرات بعضی از رجال به لحاظ تاریخی چیزی به معلومات ما نیفزاید ولی از حیث شناساندن شخصیت و روحیات نویسندگان آن‌ها بسیار جالب و سودمند باشد. خاطرات حاج میرزا محمود خان علا میر (احتشام‌السلطنه) در ردیف این گونه آثار تاریخی است که با زبان ادبی درباری نوشته شده است.

«سنخ روحیه را می‌بینید! به‌جای اینکه در همان روزهای ارتکاب، اعمال خلاف، شرافتمندانه از کار کناره‌گیری کند (که مسلماً برایش امکان داشته) می‌کوشد تا با اظهار ندامت خطاهای شرم‌آور دوران حکومتش را جبران کند! حاکمی با این سنخ روحیه و با این

عقاید استبدادی، قهری بود که با مقاومت روحانیان مقتدر محلی که تنها ملجأ ستم‌دیدگان آن دوره بودند، روبه‌رو گردد. بدگویی‌هایی که از مرحوم حاج میرزا عبدالرحیم شیخ‌الاسلام زنجانی و پسرش حاج میرزا ابوالفضل مشیر‌الرعا (مشیرالممالک بعدی) و از اعضای خاندان جلیل‌میرزایی (حجج‌اسلام: حاج میرزا ابوعبدالله، حاج میرزا ابوالمکارم و حاج میرزا ابوطالب) و غیره کرده است کلاً ناشی از مقاومت‌هایی بوده که از ناحیه این قبیل اشخاص می‌دیده است» (۱۳۶۷: ۳۱).

نگارنده این خاطرات، با داشتن اطلاعات وسیع از مسائل پشت پرده سیاسی و حوادث تاریخی، آن‌ها را در چارچوب روش‌شناسی تاریخی به کار گرفته و تا حد زیادی سعی می‌کند که از پیش‌داوری‌ها و یک‌جانبه‌نگری در نوشتن خاطرات پرهیز نماید.

خاطرات تاج‌السلطنه

خاطرات تاج‌السلطنه زندگی‌نامه خود نوشت تاج‌السلطنه، دختر دردانه ناصرالدین‌شاه است که با زبانی ادبی درباری نوشته‌شده و از بدو تولد تا زمان متارکه با همسرش را در برمی‌گیرد. یکی از اهداف تاج‌السلطنه برای نوشتن این خاطرات، بیان احساسات شخصی‌اش بود. او در خاطراتش، بر «هر آن چه نباید» شورید؛ چه آنجا که نظام سلطنتی خاندان خود را سرزنش می‌کند و چه آنجا که از احساسات شخصی خود به‌عنوان یک زن سخن می‌گوید. خاطرات او سرشار از مجموعه عواطف بشری یعنی عشق، تنفر، پشیمانی، حسادت، دلسوزی و ... که کمتر زنی در آن دوران جسارت بیان این احساسات را داشته است. خاطرات تاج‌السلطنه از ازدواج اولش نشان‌دهنده گفتمان اصلاح‌طلب درباره ازدواج در آن زمان است. او مدافع ازدواج مبتنی بر عشق و تفاهم برای تعهد به تک‌همسری تا پایان عمر است و به‌شدت از ازدواج‌های برنامه‌ریزی‌شده انتقاد می‌کند؛ به‌خصوص اگر خیر و سعادت زوج در نظر گرفته نشود. او در خاطرات خود به سه بار ازدواج خود اشاره می‌کند که هر سه به طلاق می‌انجامد. طبق خاطرات تاج‌السلطنه، او تا سال ۱۹۱۴ دست‌کم سه بار تلاش کرد خودکشی کند.

در بررسی زندگی تاج‌السلطنه تجربه‌های مشترکی چون بی‌وفایی مردان، افسردگی روحی، بیماری‌های مقاربتی، نفی هویت، و زیر پا نهادن استقلال اقتصادی زنان دیده می‌شود که مردسالاری را زیر سؤال می‌برد. در ادامه بخشی از خاطرات تاج‌السلطنه که با زبان ادبی درباری نوشته شده و ازدواج‌های برنامه‌ریزی شده را به باد انتقاد گرفته، می‌آید:

«تمام ماها را که مردم برای خودشان یا پسرشان می‌گرفتند، مقصود اصلی و نقطه نظرشان خودشان بودند که به واسطه داشتن دختر سلطان در خانه خود، هرگونه تحدی و تخطی نسبت به مال و جان و ناموس مردم می‌کنند، مورد مؤاخذه نشده، مختار و مجاز باشند. بیچاره ما که اسلحه‌ای برای مردم بودیم و بالاخره همین اسلحه را طبیعت به روی خودمان کشید» (عرفانیان، ۱۳۷۸: ۴۳).

کاربرد الفاظ رکیک و عامیانه در خاطرات رجال درباری و سیاسی بسیار است؛ چنان‌که اغلب مصححین به ناچار و تحت شرایط خاص یا به سلیقه خود مجبور به حذف قسمت‌هایی از خاطرات خود شدند. خاطرات ناصرالدین‌شاه، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، و عزیز السلطان از این گونه آثار هستند.

«در خاطرات بعد از مشروطه نسبت به خاطرات قبل از آن کاربرد زبان رکیک کمتر است؛ منهای خاطرات ملیجک که روند استفاده از ادبیات رکیک مقطعی است؛ خاطره‌ای را سراغ نداریم که مصحح به وجود چنین امری و حذف آن اشاره کند» (عباسی، ۱۳۸۸: ۲۶۴).

۴.۳.۴. زبان ادبی عامیانه و گویشی

این گونه زبانی، تنها گونه گفتاری معیار متأثر از صور خیال است و شامل گویش‌ها و لهجه‌های مختلف می‌شود. از آنجا که بسیاری از نویسندگان خاطره‌نگار نثر و زبان ادبی عامیانه، از انواع آرایه‌ها و نکات ادبی به منظور آراستن گفتار عامیانه یا گویشی خود استفاده کرده‌اند، نوشته‌های عامیانه آن‌ها جنبه ادبی نیز یافته است.

با آنکه ویژگی برجسته زبان ادبی عامیانه یا گویشی، بهره‌گیری از صور خیال است اما در میان اقشار مختلف خاطره‌نگار نویسندگانی بودند که سواد زیادی نداشتند و زبان محاوره را

برای بیان خاطرات خود برگزیدند و نسبت به درجه ادبیت کار خود اطلاعی نداشتند. اینان حتی از کاربرد الفاظ رکیک و عامیانه در نثر خودداری نکردند. البته افرادی مانند محمدعلی جمال‌زاده و جلال آل احمد و... نیز بودند که علی‌رغم سواد بالا، زبان عامیانه و گویشی را برای بیان خاطرات خود برگزیدند.

ویژگی مهم دیگر زبان خاطرات ادبی عامیانه یا گویشی، بهره‌گیری از عبارات کنایی، واژه‌های کوچه‌بازاری، اتباع و همگون‌سازی، شکسته‌نویسی، نام‌آوا، ضرب‌المثل و... توأم با آرایه‌های ادبی است. از آنجا که زبان ادبی عامیانه، نه بر مفهوم اجتماعی - سیاسی بلکه بر مفهومی اجتماعی - فرهنگی دلالت می‌کند و زبانی است که عموم مردم در زندگی خود برای ایجاد ارتباط، از آن سود می‌جویند، سرچشمه‌ای غنی برای انتقال زبان علمی و ادبی است. در حقیقت تفاوت میان زبان عامیانه ادبی با دیگر زبان‌های ادبی (معیار، درباری و نمادین) بهره‌گیری از کلمات و اصطلاحات کوچه‌بازاری است و درعین حال مرز ناآثابتی است که پیوسته در معرض تغییر، تحول و جابه‌جایی قرار دارد.

خاطرات سردار مریم بختیاری

دفتر خاطره‌های "بی بی مریم" به زبان محاوره‌ای، و ثبت آن به صورت گویشی است. این اثر می‌تواند روشنگر گوشه‌ایی از نقش آفرینی زن در جامعه ایلی مردم ایران باشد. بی بی مریم در دوران مشروطه یکی از فعالین مشروطه‌خواه و بعد از آن یکی از شخصیت‌های فعال ملی و آزادی‌خواه بود که تا آخر عمر به عنوان یک شخصیت مبارز سیاسی و ضداستعماری در میدان مبارزه فعالیت کرد. در نوشته‌های وی غلط‌های املایی فراوانی مشاهده می‌شود.

«مردم بختیاری نمی‌گذاشتند آسوده باشم. همه‌روز حرف شوهر کردن من در کار بود. چهارلنگ‌ها هم همه‌روز اسباب زحمت مرا فراهم می‌آوردند. مرحوم علیقلی خان شوهر گذشته‌ام، برادری داشت که هم‌سن خودم بود، این سه چهار سالی که در خانه آن‌ها بودم مثل نوکر، نوکری مرا می‌کرد. حتی عوض کلفت به من خدمت می‌نمود. به من می‌گفتند: برای خاطر بچه‌هایت شوهر به این آدم بکن؛ اما من هر چه می‌خواستم به خاطر بچه‌هایم خودم را به

این کار رازی (راضی) کنم، رازی (راضی) نمی‌شدم، زیرا من طبع بلندی داشتم. اعتنا به این شوهرها نمی‌کردم، خدای من می‌داند نه جهت دولت بود، نه جهت مکنت بود» (۱۳۸۲: ۹۸-۱۰۲).

سروته یک کرباس

از دیگر آثار خاطره‌نگار به زبان عامیانه و ادبی می‌توان به سروته یک کرباس اشاره کرد. این اثر یکی از شیرین‌ترین و پرفایده‌ترین آثار قلم استاد چیره‌دست، سید محمدعلی جمال‌زاده است که در میان نوشته‌های وی، ارزش و مقامی خاص دارد زیرا هم تاریخ و سرگذشت است و هم داستان. این کتاب مانند دیگر آثار وی سرشار از اصطلاحات محلی، تعبیرات عامیانه و بازاری، تمثیلات، تعارفات، فحش‌ها و گفت‌وگوهای کربلایی بقال و ملاً و درویش و پیرزن خرافی و جوان فُکلی و پهلوان زورخانه و میرپنج قُلدر زورگو و بسیاری دیگر از طبقات کاسب‌کار و خرده‌پا است که برای زبان‌شناسان، مردم‌شناسان و پژوهندگان آداب و اخلاق و باورهای عامیانه غنیمت است. حال‌وهوای پرفسای صوفی منشانهٔ مرشدی وارسته و آزاده را در کنج یکی از حجره‌های مدرسه چهارباغ اصفهان وصف می‌کند و صاحب‌دلان را به عوالم خیال‌انگیزی که بی‌شبهت به افسانه‌های عارفان قدیم نیست، سوق می‌دهد. در این کتاب (در فارسی دو مجلد است و در سال ۱۳۲۳ نوشته‌شده و با مقدمه‌ای در ۱۳۳۴/۱۹۵۵ به طبع رسیده است) شرح یادبودهای کودکی نویسنده را می‌خوانیم و با واقعیات تلخ و غمبار زندگی در آن روزگار جهل و تعصب و فلاکت و استبداد آشنا می‌شویم.

«یکی از سادات مؤمن و مقدس ریش‌دراز که عمامه را به حکم حاکم برداشته و شاپو به سر گذاشته بود، شاپو به سردست‌ها از عبا درآورده مانند موشی که بر قالب صابون نشسته باشد در صدر مجلس قرار گرفته بود. معلوم شد، شوهر یکی از دختردایی‌های من است. آقا لب را از نی پیچ سه ذرعی قلیان برداشته، پرسیدند جناب‌عالی این چندساله کجا تشریف داشتید؟ برای کوتاه ساختن مطلب گفتم: فرنگستان بودم. ریش مبارک بنای جنیبیدن را گذاشت و از

لابه‌لای آن صدایی درآمد که می‌پرسید: آیا مقصودتان از فرهنگستان، همان بمبئی است. گفتم: خودش است» (جمال‌زاده، ۱۳۳۴: ۲۱).

۵. نتیجه‌گیری

زبان ادبی در هر جامعه گونه‌های متفاوتی دارد که در موقعیت‌های گوناگون کاربردهای متفاوت پیدا می‌کند. مشخصه‌های متمایزکننده گفتار ممکن است واژگانی، واجی، صرفی یا نحوی باشد. شناخت گونه‌های زبان ادبی خاطره‌نگاری تأکیدی است بر ضرورت توجه به گونه‌های زبانی معاصر چه در قلمروهای جغرافیایی و چه در محدوده خرده‌فرهنگ‌ها. این توجه مختصر، درآمدی بر بررسی و شناخت ویژگی‌های گونه‌ی زبان ادبی است و می‌تواند مقدمه‌ای برای فرهنگ زبانی خاطره‌نگاری باشد.

در حیطه بررسی گونه‌های زبانی ادبی باید به گونه‌های متفاوت آن شامل: سمبولیک و نمادین، محاوره‌ای یا گویشی، ادبی معیار، و ادبی درباری توجه کرد. این گونه‌های متفاوت سرآغاز تفاوت‌های زبانی و سبکی در نوع و محتوای خاطره‌نگاشت‌ها است.

آثار خاطره‌نگار به دلایل متعددی نظیر تطهیر خود، غرض‌ورزی با دیگران، افشای زندگی شخصی خود، بیان مطالب سیاسی و اجتماعی و تصویر اوضاع زمانه به نگارش درآمدند. تفاوت مخاطبان خاطرات (عموم مردم، خصوص مردم) یکی از عوامل تفاوت زبانی نگارش خاطرات است.

بسیاری از خاطره‌نگاشت‌ها به زبان سمبولیک (توصیفی و غیرمستقیم) نگاشته شده‌اند. نویسنده یا شاعر می‌کوشد سخن خود را در لفافه کلمات زیبا بیان کند و از زبان ادبی و تمثیلی برای بیان زندگی شخصی بهره ببرد، در صورتی که خاطرات شخصیت‌های سیاسی با زبان معیار ادبی و تثری ساده نوشته شده‌اند. نویسندگان این خاطره‌ها پای‌بند به رعایت بسیاری از نکات و اصول نویسندگی نیستند. از سوی دیگر زبان بسیاری خاطرات گویشی و محاوره‌ای است و گاه نویسندگان از کلمات رکیک و دور از ادب برای بیان مقاصد شخصی استفاده کرده‌اند.

در میان سه گروه خاطره‌نگار: (۱) شاعران، (۲) شخصیت‌های فرهنگی - اجتماعی، (۳) رجال درباری، استفاده از زبان گویشی و عامیانه بیشتر در شخصیت‌های فرهنگی - اجتماعی رواج داشت که البته به میزان سواد خاطره‌نگاران بستگی دارد. اغلب خاطره‌نویسانی به شیوه سنتی سواد آموخته بودند، به میزان اندک از زبان عامیانه و گویشی بهره برده و بیشتر به زبان معیار ادبی نگاشته‌اند. کارگرفت کلمات گویشی و محاوره‌ای در دوران انقلاب مشروطه نسبت به دوره بعد نمود بیشتری دارد.

زبان و سبک نویسندگی در خاطرات دیوانی و رجال سیاسی به شیوه‌ای که بر اساس کتب علمی و ادبی مرسوم است، نیست و برخلاف نویسندگان خاطرات ادبی، اجباری به رعایت بسیاری از نکات و اصول نویسندگی در آن‌ها دیده نمی‌شود؛ درحالی که شاعران و نویسندگان معمولاً زبانی کاملاً ادبی و تمثیلی را در نگارش خاطراتشان به کار می‌گیرند. نوع کلمات به کاررفته در هر خاطره (ادبی یا سیاسی)، تفاوت زبانی افراد (سته به شغل و موقعیت)، استفاده از القاب و عناوین و نکاتی از این دست را می‌توان از لابه‌لای خاطرات ادبی یا سیاسی استخراج نمود. خاطرات رجال سیاسی و دیوانی هر دوره، زبان و سبکی مخصوص به خود دارند. فضای حاکم بر این کتاب‌ها در سراسر کتاب به یک شیوه است؛ درحالی که در خاطرات ادبی نویسنده بنا به موضوعی که درباره آن سخن می‌گوید می‌تواند از کلمات و زبان ادبی خاص و متفاوتی بهره ببرد؛ می‌تواند از زبان رسمی یا محاوره‌ای سود جوید، کلمات رایج در میان مردم را به کار گیرد و از این طریق نمایی کلی از اوضاع ادبی و در نتیجه فرهنگی را به دست دهد.

تعارض منافع

تعارض منافع نداریم.

ORCID

Omid majd

Niloofar Ansari

<https://orcid.org/0000-0003-3655-3427>

<https://orcid.org/0000-0002-3799-7823>

منابع

- احتشام السلطنه، ابراهیم. (۱۳۶۷). *خاطرات احتشام السلطنه*. به کوشش محمد مهدی موسوی. تهران: زوار.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۷۲). روزها. تهران: یزدان. ۲ ج.
- اشپولر و دیگران. (۱۳۶۰). *تاریخ‌نگاری در ایران*. ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره
- امین‌الدوله، میرزا علی خان. (۱۳۵۵). *خاطرات سیاسی*. به کوشش حافظ فرمانفرمائیان. تهران: امیرکبیر.
- آل احمد، جلال. (۱۳۸۸). *سرگذشت کندوها*. تهران: معیار اندیشه.
- باطنی، محمدرضا. (۱۳۶۹). *زبان و تفکر*. تهران: فرهنگ معاصر.
- بختیاری، مریم. (۱۳۸۲). *خاطرات سردار مریم بختیاری*. تهران: آزان.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۰). *دیوان به اهتمام چهارزاد بهار*. تهران: توس.
- _____ (۱۳۸۰). *کارنامه زندان ملک‌الشعرا بهار*. تهران: کتاب چین.
- پاکی پودنک، شقایق. (۱۴۰۱). «بررسی و تحلیل شعر نیمایوشیج با تأکید بر نظریه مکتب فرمالیسم»، هشتمین کنفرانس بین‌المللی زبان و ادبیات.
- جمال‌زاده، محمدعلی. (۱۳۳۴). *سروته یک کرباس*. تهران: سخن.
- سیدحسینی، رضا. (۱۳۹۴). *مکتب‌های ادبی*. تهران: نگاه.
- شاملو، احمد. (۱۳۹۸). *ابراهیم در آتش*. تهران: نگاه.
- شهری، جعفر. (۱۳۷۸). *شکر تلخ*. تهران: چاپخانه روز.
- _____ (۱۳۸۴). *قلم سرنوشت*. تهران: معین.
- صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۷۱). *تکوین زبان فارسی*. تهران: دانشگاه آزاد ایران.
- عرفانیان، مسعود. (۱۳۷۸). *خاطرات تاج‌السلطنه*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- علوی، بزرگ. (۱۴۰۰). *ورق‌پاره‌های زندان*. تهران: نگاه.
- فرمانفرمائیان، ستاره. (۱۳۸۲). *دختری از ایران: خاطرات ستاره فرمانفرمائیان*. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. تهران: کارنگ.
- مستشارالدوله، صادق. (۱۳۶۲). *یادداشت‌های تاریخی*. به کوشش ایرج افشار. تهران: فردوسی.
- نیکویخت، ناصر. (۱۳۸۶). *مبانی درست‌نویسی زبان فارسی معیار*. تهران: چشمه.
- نیکویخت، ناصر، و انصاری، نیلوفر. (۱۴۰۰). «بررسی و تحلیل خاطره‌نگاری ادبی در آثار جلال آل‌احمد». *پژوهش زبان و ادب فارسی*، ش ۶۳: ۶۵-۸۸.

- نیکوبخت، ناصر و انصاری، نیلوفر. (۱۴۰۳). «بررسی و تحلیل خاطره نگاری ادبی در آثار نیما یوشیج». متن پژوهی ادبی، س ۲۸ ش ۹۸: ۴۱-۶۶.
- یوشیج، نیما. (۱۳۷۵). مجموعه اشعار نیما. به کوشش سیروس طاهباز. تهران: نگاه.
- یول، جورج. (۱۳۷۹). نگاهی به زبان. ترجمه نسرين حیدری. تهران: سمت.

References

- Alavi, B. (2021). *Varaq parehaye زندان [Prison papers]*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Ale Ahmad, J. (1388/2009). *Sarghozashte kanduha [The story of hives]*. Tehran: Me'yar-e Andisheh. [In Persian]
- Amin al-Dowlah, Mirza Ali Khan. (1355/1976). *Khaterat-e Siasi [Political memoirs]*. Ed. Hafez Farmanfarmaian. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Aref Qazvini, A. (1394/2015). *Memoirs of Aref Qazvini*. Ed. Mehdi Noor Mohammadi. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Bahar, M. T. (1389/2010). *Divan*. Ed. Cheharzad Bahar. Tehran: Tus. [In Persian]
- Bahar, M. T. (1380/2001) *Karnameh-ye زندان-e Malik al-Sho'ara-ye Bahar*. Tehran: Kitabchin. [In Persian]
- Bakhtiari, M. (1382/2003). *Memoirs of Sardar Maryam Bakhtiari*. Tehran: Anzan Publications, 1st Vol. [In Persian]
- Bateni, M. (1369/1990). *Zaban va tafakor [Language and thought]*. Tehran: Farhang-e Mo'aser. [In Persian]
- Ehtesham al-Saltaneh (1367/1988). *Ehtesham al-Saltaneh's memoirs*. Ed. Mohammad Mehdi Mousavi. Tehran: Zavvar Publications. [In Persian]
- Erfanian, M. (1378/1999). *Taj al-Saltaneh Memoirs*. Tehran: Tarikh-e Iran. [In Persian]
- Eslami Nadushan, M. A. (1372/1993). *Ruzha*. Tehran: Yazdan. [In Persian]
- Farmanfarmaian, S. (1382/2003). *Dokhtari az Iran: khaterat-e Setareh Farmanfarmaian [A girl from Iran: Memoirs of Starah Farmanfarmaian]*. Trans. Abolfazl Tabatabai. Tehran: Karang. [In Persian]
- Jamalzadeh, M. A. (1334/1955). *Sarotah Yek Karbas*, Tehran: Sokhn. [In Persian]
- Kalbasi, I. (1388/2009). *Descriptive culture of linguistic varieties of Iran*. Tehran: Moaseseh Motale'at-e Olume Ensani va Farhangi. [In Persian]
- Nikobakht, N., & Ansari, N. (1400/2021). "Barrasi va tahlil-e khaterenegari-ye adabi dar asar-e Jalal Al-e Ahmad [Review and analysis of literary

- memoirs in the works of Jalal Ale Ahmad]". *Pazhuhesh-e Zaban va Adab-e Farsi*, 63, 65-88. [In Persian]
- Nikobakht, N. (1385/2006). *Mabani dorost-nevisi-ye zaban-e farsi-e me'yar [Basics of correct writing of standard Persian language]*. Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Nikobakht, N., & Ansari, N. (1403/2024). "Barrasi va tahlil-e khatereh-negari-ye adabi dar asar-e Nima Youshij [Review and analysis of literary memoirs in Nimayoshij's works]". *Matnpazhouhi-ye Adabi*, 28(98), 41-66. [In Persian]
- Paki Podnak, S. (1400/2021). "Barrasi va tahlil-e she'r-e Nima Youshij ba ta'kid bar nazariye-ye maktab-e formalism [Examination and analysis of Nimayoshij's poetry with emphasis on the theory of the formalism school]. Hashtomin Konferans Beynalmelali-ye Zaban va Adabiyat. [In Persian]
- Sadeghi, A. A. (1371/1992). *Takvin-e zaban-e farsi [Persian language development]*. Tehran: Daneshgah-e Azad-e Iran. [In Persian]
- Sarli, N. Q. (1388/2009). *Standard Persian language*. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Seyyed Hosseini, R. (1394/2014). *Maktabha-ye adabi [Literary schools]*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Shamlou, A. (1398/2018). *Ebrahim Dar Atash [Abraham in Fire]*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Shahri, J. (1378/1968). *Shekar-e Talkh [Bitter sugar]*. Tehran: Chapkhaneh Rouz. [In Persian]
- Shahri, J. (1384/2005) *Qalame sarnevesht*. Tehran: Moein Publications. [In Persian]
- Spuler, B. et al. (1360/1990). *Historiography in Iran*. Trans. as *Tarikh-negari dar Iran*, by Yaqub Azhand, Tehran: Gostareh. [In Persian]
- Tahbaz, S. (1375/1996). *Nima's collection of poems*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Yule, George. (2000). *Study of Language*. Trans. as *Negahi be zaban* by Nasrin Heydari. Tehran: SAMT. [In Persian]

استناد به این مقاله: مجد، امید و انصاری، نیلوفر. (۱۴۰۳). «تحلیل گونه‌های زبان ادبی خاطره‌نگاری با تکیه بر آثار

خاطره‌نگار از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی». *پژوهش‌نامه زبان ادبی*، ۲(۷)، ۴۱-۷۰. doi:

10.22054/JRLL.2025.81431.1090

Literary Language Research Journalis licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.